

A Critical Study of Scientific Texts in the Field of Islamic Economics, Focusing on the Book *Islamic Economic Approaches*

Mohammad Yarahmadi*

Mohammad Soleimani**

Abstract

This research has analyzed and criticized the important book of Imam Musa Sadr entitled "*Islamic Economic Approaches*". This book is a collection of speeches and essays of Imam Musa Sadr in the field of Islamic economics, which has received the attention of academic centers in the last decade and has been studied and discussed as one of the texts of Islamic economics. The review of this book shows that Imam Musa Sadr, like Martyr Sadr, separates economics from the economic school in the field of Islamic economics and believes that Islam does not have an economic science, but the Islamic economic school is based on Islamic rules and jurisprudence. In this article, after analyzing the theoretical literature of Islamic economics from the point of view of Imam Musa Sadr and Martyr Sadr, the strengths and weaknesses of the book were examined with a descriptive-analytical method. The identified weaknesses are ambiguity in the concept of fairness of wages and worker's share of production, lack of attention to the concept of governmental jurisprudence and ambiguity in the definition of Islamic economic school, lack of attention to the methodology of economics, ambiguity in expressing the basis of the theory of value in Islam, lack of paying attention to the activity of the legal personality of the government in the economy and

* Ph.D. Student, Oil and Gas Economics, Faculty of Economics, Imam Sadiq University (AS), Tehran, Iran
(Corresponding Author), yarahmadi@isu.ac.ir

** Assistant Professor, Department of Political Economics, Faculty of Economics, Imam Sadigh University, Tehran, Iran, solimani@isu.ac.ir

Date received: 15/12/2023, Date of acceptance: 12/04/2024

the ambiguity in expressing the authority of the Islamic government and velayat-e-faqih in the regulation of the economy.

Keywords: Islamic Economy, Economic Jurisprudence, Economic Justice, Economic School, Imam Musa Sadr.

JEL Classification: K12, D63, J01.

Extended Abstract

In defining Islamic economics from the perspectives of Imam Moussa Sadr and Martyr Sadr, it is crucial to differentiate between Islamic economic science and the Islamic economic school. From Martyr Sadr's viewpoint, economic science examines the laws of production, while the economic school examines wealth distribution methods. Hence, any knowledge statement related to production and its improvement, and finding and enhancing its technology, pertains to economic science and is universal. This means that scientific statements are consistent across different nations despite differences in their social principles and concepts and are not limited to specific cultural and ideological contexts. However, any scientific statement that indicates strategies for wealth distribution, ownership, and asset management is ideological and belongs to the economic school, not economic science; it relates to one of the prevalent viewpoints and a specific philosophy. Martyr Sadr elaborates that science and school differ in method and goals, not in subject and domain. The economic school uses an *ijtihadi* (interpretative) method to examine fundamental propositions that determine the dos and don'ts of all economic actions and decisions. In contrast, economic science, based on empirical methods and grounded in the dos and don'ts specified by the school, examines strategies to achieve the best production methods. Research related to the school, as long as it adheres to its methods and goals, remains ideological, even if it deals with production. Similarly, scientific research, if it discusses distribution scientifically, does not lose its scientific nature. For example, the idea of central planning for production is ideological, shaped by an economic doctrine, and based on a specific philosophy and ideology, and not a scientific inquiry, even though it deals with production, not distribution. From Imam Moussa Sadr's perspective, there is no Islamic economic science similar to other branches of Islamic science like jurisprudence. Islamic economics does not seek to discover reality as economic science does; rather, economics in Islam is part of jurisprudence, and it is the set of Islamic rulings that guide the economic domain. Therefore, what is meant by Islamic economics is the Islamic

31 Abstract

economic school, which emerges from the ijthadi and jurisprudential system. According to Martyr Sadr's thought—a developed and codified version of Imam Moussa Sadr's ideas—in a systematic and organized view, the Islamic researcher must go through two stages to derive the Islamic economic school: (a) understanding Islamic rulings and concepts, and (b) deducing the general principles and rules of Islamic rulings and extracting a comprehensive model from them. The necessity of extracting this model lies in the fact that in macro issues related to social and economic life, a "knowledge and jurisprudential system" must be derived from religious sources. This is achievable through the method of "fiqh al-nazariyat" (theoretical jurisprudence) using the traditional Jafari jurisprudential heritage. Additionally, legal and Shariah propositions are independent of each other, and a social structure inevitably requires a systematic examination of these propositions. The book *"Islamic Economic Approaches"* based on the distinction between science and school, critiques both capitalist and Marxist streams. Relying on the theory of value and considering the impact on individuals and society, it seeks to redefine and establish systems that can ensure fair distribution. The review of this book shows that Imam Moussa Sadr, like Martyr Sadr, distinguishes between economic science and economic school and believes that Islam lacks economic science. However, the Islamic economic school, based on Islamic rulings and the jurisprudential system, can be derived. After reviewing the theoretical literature of Islamic economics from the perspectives of Imam Moussa Sadr and Martyr Sadr, the strengths and weaknesses of the book were analyzed using a descriptive-analytical method. Imam Moussa Sadr excellently emphasizes (a) the explanation of the theory of value in Islam, (b) a comparative analysis of the share of labor, capital, and production tools in production, (c) the correct interpretation of ownership in Islam, (d) the consideration of individual and social responsibilities in achieving economic justice, (e) the role of official institutions in wealth distribution and a priori view on economic inequality, (f) the role of society in creating value, and (g) the emphasis on anthropological foundations. These are the strengths of the book. However, the nature of the book, being a compilation of his speeches and articles, has prevented a comprehensive perspective on the issues examined. Some ambiguous and problematic points in the book include: (a) ambiguity in the concept of fair wages and the worker's share of production: Sadr does not provide a clear basis for fair wages in this book, (b) lack of attention to the concept of governmental jurisprudence and ambiguity in defining the Islamic economic school: unlike Martyr Sadr, Imam Moussa Sadr does not offer a specific strategy for deriving the school from the jurisprudential system, leaving

unclear whether he deems the existing jurisprudential system sufficient for societal governance, (c) neglect of the methodology of economic science: Imam Moussa Sadr accepts modern scientific methods but does not consider the influence of Islamic philosophy on the assumptions of this scientific method and its potential transformation from an Islamic perspective, (d) ambiguity in explaining the basis of the theory of value in Islam: although Sadr reviews the theory of value in other schools, he ultimately does not provide a definitive conclusion on the theory of value in Islam, (e) lack of attention to the role of the state's legal personality in the economy: while Sadr discusses the reason for the abolition of private ownership in Marxism and presents new legal relations from an Islamic perspective, he does not clarify the scope and criteria of state activity and intervention in the economy from an Islamic standpoint, and (f) ambiguity in explaining the powers of the Islamic government and the Guardianship of the Jurist in economic regulation: the Islamic economic school must be defined in conjunction with the powers of the Guardian Jurist and governmental decrees. Without a clear definition of governmental decrees, the proposed school remains incomplete.

Bibliography

- Abiyati, Abdul Zahra (2021), "Analysis of the Governmental Decree in Political Jurisprudence", *Law Researches of Qanoun Yar*, vol. 15, no. 4, 71-100.
- Al-Sadr, Muhammad Baqir (1986), *Iqtisaduna*, Beirut: Dar al-Ta'arif Publications.
- Al-Sadr, Muhammad Baqir (2006), *Iqtisaduna*, Qom, Iran: Bustan Kitab Qom Institute, Center for Publication of the Islamic Propagation Office (Islamic Propagation Organization Publishing House), vol. 2.
- Chalmers, Alan F. (2003), *What Is This Thing Called Science?*, translated by Saeed Zibakalam, Tehran: SAMT, 4th edition.
- Emami, Hassan (1961), *Civil Law*, Tehran: Islamiya Bookstore, vol. 1-6.
- Eivazloo, Hossein (2019), "An Introduction to Explaining the Method and Process of Islamic Economic Theory Development (The Process of Transition from Theoretical Foundations to Operational Models)", *Islamic Economics Studies*, vol. 23, no. 12, 1-39.
- Fathi, Amin and Ali Ahmadpour (2023), "New Humanism as an Obstacle to the Role of Religion in the Thought of Imam Musa Sadr", *Philosophy of Religion*, vol. 54, no. 20, 30-41.
- Gundogdu, Ahmet Suayb (2019), *A Modern Perspective of Islamic Economics and Finance*, Emerald Publishing.
- Hosseini Khamenei, Seyyed Ali (2021), *A Comprehensive Outline of Islamic Thought in the Qur'an*, 3rd edition, Qom, Iran: Sahba Publications, 35th printing. (Original publication 2013).
- Hosseini, Seyyed Mohammad (2019), "Review and Critique of the Book 'Islamic-Iranian Model of Progress and the Challenge of Sustainable Development'", *Critical Research Journal of Humanities Texts and Programs*, vol. 73, no. 19, 45-60.

33 Abstract

- Hosseini Nishabouri, Seyyed Ali and Behnam Talebi Tadi (2016), "An Introduction to the Processes and Preliminaries of Jurisprudential Systematization; Emphasizing the Views of Ayatollah Seyyed Muhammad Baqir al-Sadr", *Cultural Strategy*, vol. 36, no. 9, 133-157.
- Hayek, Friedrich (2013), *Law, Legislation, and Liberty* (vol. 1: Rules and Order), translated by Mosa Ghani Nejad and Mahshid Ma'iri, Tehran, Iran: Donyaye Eqtesad.
- Iravani, Javad (2014), "Examining the Rule of Exclusive Income Source to 'Work'", *Teachings of Civil Jurisprudence*, vol. 9, no. 6, 59-86.
- Khandouzi, Seyyed Ehsan, Ali Mostafavi Sani, and Hossein Sarabadani Tafreshi (2019), *An Index for Justice*, Tehran: Imam Sadiq University Press, 1st edition.
- Khomeini, Ruhollah (2001), *Kitab al-Bay*, Tehran: Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works, vol. 1-5.
- Khomeini, Ruhollah (2010), *Sahifeh-ye Imam (Statements, Messages, Interviews, Decrees, Religious Authorizations, and Letters)*, 3rd edition, Tehran: Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works, vol. 1-22, 5th printing.
- Lakzaei, Najaf et al. (2019), "The Scope of the Islamic Ruler's Powers from the Perspective of Ayatollah Khoei (RA)", *Islamic Revolution Studies*, vol. 58, no. 16, 155-174.
- Lakzaei, Sharif (2019), "The Causes of Civilizational Weakness and Backwardness of Islamic Societies in the Thought of Imam Musa Sadr", *Fundamental Studies of the New Islamic Civilization*, vol. 3, no. 2, 311-328.
- Maqsoudi, Hamid Reza (2019), "Critiques of the Book 'Islamic-Iranian Model of Progress'", *Critical Research Journal of Humanities Texts and Programs*, vol. 73, no. 19, 177-196.
- Mahdavi, Asghar Agha, Hamid Reza Tamadon, and Ali Zahed (2013), "Jurisprudential and Economic Analysis of Renting Production Tools (Case Study of Martyr Sadr and Imam Musa Sadr's Opinions)", *Journal of Social Jurisprudence*, vol. 2, no. 1, 5-23.
- Mir Ali, Mohammad Ali and Mojtaba Namkha (2018), "Social Change in the Experience and Thought of Imam Musa Sadr", *Cultural-Social Knowledge*, vol. 37, no. 10, 23-38.
- Mirbagheri, Seyyed Mohammad Mahdi (2017), *An Introduction to Approaches to Governmental Jurisprudence*, Qom, Iran: New Islamic Civilization Publications.
- Mirbagheri, Seyyed Mohammad Mahdi, Hassan Norouzi, and Yahya Abdollahi (2016), "Governmental Jurisprudence from the Perspective of Martyr Sadr (RA); Reviewing the Characteristics of 'System Jurisprudence'", *Cultural Strategy*, no. 36, 61-86.
- Mo'arrefi Mohammadi, Abdul Hamid (2014), "Martyr Sadr's Methodology in Islamic Economics; From Another Perspective", *Islamic Economics Knowledge*, vol. 11, no. 6, 95-118.
- Moghadam, Vahid (2017), "Review and Critique of the Book 'Scientific Theory in Islamic Economics'", *Critical Research Journal of Humanities Texts and Programs*, vol. 46, no. 17, 37-58.
- Mohseni, Farid and Hesam Ebrahimi Vand (2017), "Criminal Responsibility of Political Parties in Iranian Law", *Judicial Law*, vol. 98, no. 81, 201-227.
- Motahhari, Morteza (2001), *A Perspective on the Islamic Economic System*, Sadra Publications, 10th printing (Original publication 1989).

- Mukharom, Mukharom et al. (2020), "Sharia Economic Legal Contribution of Economic Development in Indonesia", *Journal of Islamic Economics Perspectives*, vol. 1, no. 2, 43-50, <<https://doi.org/10.35719/jiep.v1i2.21>>.
- O'Neill, Martin (2020), "Social Justice and Economic Systems", *Philosophical Topics*, vol. 48, no. 2, 159-202.
- Pashaei, Vahid and Samira Alamdari Ali Akbari (2022), "Components of a Righteous Society in the Thought of Imam Musa Sadr", *Islam and Social Studies*, vol. 38, no. 10, 34-61.
- Pasebani Some'eh, Abulfazl (2020), "Fair Wages in Islam", in: *Handbook of Ethics of Islamic Economics and Finance* (pp. 359-386), Berlin/Boston: De Gruyter Oldenbourg.
- Roohi Barandagh, Kavous, Kazem Ghazi Zadeh, and Anisiyyeh al-Sadat Eskaf (2019), "The Impact of Secure Attachment on the Formation of Social Capital with Emphasis on the Educational Thought of Imam Musa Sadr", *Islam and Social Studies*, vol. 26, no. 7, 90-113.
- Roohi Barandagh, Kavous, Kazem Ghazi Zadeh, and Anisiyyeh al-Sadat Eskaf (2020), "Social Trust in the Thought of Imam Musa Sadr", *Theories of Muslim Thinkers on Social Thought*, vol. 19, no. 10, 49-70.
- Saedi, Ali (2022), "Introduction and Critique of the Book 'Methodology of Islamic Economics with an Institutional Reality Approach'", *Critical Research Journal of Humanities Texts and Programs*, vol. 105, no. 22, 59-82.
- Sadr, Musa (2007), *Islamic Economic Approaches*, translated by Mehdi Farokhian, Tehran, Iran: Imam Musa Sadr Cultural Research Institute, 1st edition.
- Sadr, Musa (2014), *Islamic Economic Approaches: Economic Discourses of Imam Musa Sadr*, translated by Mehdi Farokhian, 2nd edition, Imam Musa Sadr Cultural Research Institute, (Original Publication 2007).
- Wasiti, Abdul Hamid and Mohammad Hossein Golkar (2019), "Governmental Jurisprudence; What, Why, and How (Based on Systematic Ijtihad Theory)", *Journal of Islamic Law*, vol. 12, no. 4, 67-89.
- Yarahmadi, Mohammad (2021), *A Jurisprudential Examination of the "Bail-in" Tool in the Domain of Bank Suspension (Master's Thesis)*, Imam Sadiq University, Tehran, Iran.
- Zahedi Vafa, Mohammad Hadi and Ali Bagheri (2014), "An Analysis of the Theory of Value and Distribution in 'Iqtisaduna'", *Islamic Economics Studies*, vol. 13, no. 7, 57-86.

مطالعه انتقادی متون علمی در حوزه اقتصاد اسلامی با تمرکز بر کتاب ره‌یافته‌های اقتصادی اسلام

محمد یاراحمدی*

محمد سلیمانی**

چکیده

این پژوهش به بررسی و نقد اثر مهم امام موسی صدر با عنوان *ره‌یافته‌های اقتصادی اسلام* پرداخته است. این کتاب مجموعه خطابه‌ها و مقاله‌های امام موسی صدر در حوزه اقتصاد اسلامی است که در دهه اخیر مورد توجه مراکز حوزوی و دانشگاهی قرار گرفته و به عنوان یکی از متون اقتصاد اسلامی تدریس، مطالعه، و مباحثه شده است. بررسی این کتاب نشان می‌دهد که امام موسی صدر در حوزه اقتصاد اسلامی همانند شهید علامه صدر علم اقتصاد را از مکتب اقتصادی جدا می‌کند و معتقد است که اسلام علم اقتصادی ندارد، ولی مکتب اقتصادی اسلامی مبتنی بر احکام اسلامی و دستگاه فقه است. در این مقاله، بعد از بررسی ادبیات نظری اقتصاد اسلامی از نظر امام موسی صدر و شهید علامه صدر نقاط قوت و ضعف کتاب با روش تحلیلی-توصیفی مورد بررسی قرار گرفتند. نقاط ضعف شناسایی شده عبارت‌اند از: ابهام در مفهوم عادلانه بودن دست‌مزد و سهم کارگر از تولید، عدم توجه به مفهوم فقه حکومتی و ابهام در تعریف مکتب اقتصادی اسلام، عدم توجه به روش‌شناسی علم اقتصاد، ابهام در بیان مبنای نظریه ارزش در اسلام، عدم توجه به فعالیت شخصیت حقوقی دولت در اقتصاد، و ابهام در بیان اختیارات حکومت اسلامی و ولایت فقیه در قاعده‌گذاری اقتصاد.

کلیدواژه‌ها: اقتصاد اسلامی، فقه اقتصادی، عدالت اقتصادی، مکتب اقتصادی، امام موسی صدر.

طبقه‌بندی JEL: J01, D63, K12

* دانشجوی دکتری رشته اقتصاد نفت و گاز، دانشکده اقتصاد، دانشگاه امام صادق (ع)، تهران، ایران (نویسنده

مسئول)، m.yarahmadi@isu.ac.ir

** استادیار گروه اقتصاد سیاسی، عضو هیئت علمی دانشکده اقتصاد، دانشگاه امام صادق (ع)، تهران، ایران،

solimani@isu.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۹/۲۴، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۱/۲۴

۱. مقدمه

در عصر کنونی انقلاب اسلامی، که تحت عنوان دوران گذار تعبیر می‌شود، باتوجه به آرمان اولیه این نهضت مبنی بر ایجاد حکومت جهانی اسلام و حاکمیت مستضعفان جهان بر سرنوشت خویش، بیش‌ازپیش ضرورت حضور در عرصه‌های علوم انسانی، ازجمله اقتصاد، جهت استخراج ساختار دانش نظام کلان اسلامی مشخص شده است (حسینی نیشابوری و طالبی طادی ۱۳۹۵: ۱۳۴). در این عصر، باتوجه به واقعیت انقلاب اسلامی، گستره دانشی علوم انسانی و به‌خصوص حوزه معرفتی تفقه و علوم دینی با مسائل و چالش‌های جدیدی روبه‌رو شده است (میرباقری ۱۳۹۶: ۱۵). نقطه اوج مواجهه چالشی با علوم انسانی در حوزه الگوی پیشرفت مطرح مشاهده می‌گردد. در دهه گذشته، آیت‌الله خامنه‌ای مجموعه راهبردهای اداره جامعه اسلامی و حرکت به سوی اهداف اسلامی را در قالب مفهوم «الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت» مطرح کرده‌اند. بنابراین، در عصر حاضر و ناظر به رسالت انقلاب اسلامی، تمام پژوهش‌های اسلامی در حوزه علوم انسانی می‌بایست ناظر بر طراحی این الگو باشند. استخراج الگوی پیشرفت ایرانی اسلامی ناگزیر از طرح نظریه است و به همین دلیل، الگوی اسلامی – ایرانی در عرصه اقتصاد مبتنی بر نظریه اقتصاد اسلامی است و این نظریه اسلامی از دل مجموعه دانشی مدون‌شده در عرصه اقتصاد اسلامی حاصل می‌شود (عیوضلو ۱۳۹۸: ۲).

ازسوی دیگر، تجربه قانون‌گذاری نشان می‌دهد که حقوق اقتصادی اسلام در شکل‌گیری قوانین ملی از اهمیت بالایی برخوردار است (Mukharom et al. 2020: 43). مراد از حقوق اقتصادی اسلام بسته‌ای از روابط نهادی است که تعاملات اقتصادی مردم در جامعه را تنظیم می‌کند. اندیشمندان اقتصاد اسلامی در دهه‌های گذشته به دنبال طراحی این بسته‌های حقوقی بوده‌اند تا نظامات اقتصادی کشور را براساس گزاره‌ها و احکام شرعی و معارف دینی تنظیم کنند. البته این چالش ریشه در مواجهه فقهای شیعه با مدرنیته در عصر قاجار دارد و نقطه آغاز درگیری انقلاب اسلامی نیست و انقلاب اسلامی خود مولود این درگیری است. یکی از اندیشمندان محوری این حوزه امام موسی صدر است. صدر دانش‌آموخته رشته حقوق در اقتصاد دانشگاه تهران بوده است. وی خودش را در زمینه جزئیات دانش اقتصاد صاحب‌نظر نمی‌دانست، اما در کلیات و اصول کلان دانش اقتصاد صاحب‌اندیشه و دقت بود و در این حوزه در دهه ۱۳۳۰ ش به نگارش مقالات و متون علمی پرداخته است. بررسی اندیشه او نشان می‌دهد وی آشنایی خوبی با کاپیتالیسم و مارکسیسم داشته است و مبانی اندیشه‌ای این دو مکتب را تا حد قابل توجهی بررسی کرده است. باتوجه به توجه مجدد به کتاب ره‌یافت‌های

اقتصادی/اسلام در محیط‌های دانشگاهی و حوزوی و تدریس این کتاب در برخی از کلاس‌های اقتصاد اسلامی و همچنین پیوستگی مفهومی این کتاب با اثر مهم و محوری شهید سیدمحمدباقر صدر تحت عنوان/اقتصادنا، ضرورت بررسی و نقد این کتاب دوچندان شده است. تجربه زیسته امام موسی صدر در جامعه‌پردازی و فعالیت سیاسی در لبنان و تلاش برای نقش‌آفرینی در ساختارهای سیاسی این کشور و توجه به ابعاد اجتماعی و حکومتی دینی اهمیت بررسی اندیشه اقتصادی وی را دوچندان می‌کند. این کتاب مجموعه‌ای از مقالات اقتصادی امام موسی صدر در دهه ۴۰ در مجله مکتب/اسلام و گفتارهای اقتصادی ایشان در مجامع مختلف لبنان است که توسط آقای مهدی فرجیان جمع‌آوری و ترجمه شده است. در این مقاله، ضمن مرور ادبیات اقتصاد اسلامی از منظر امام موسی صدر، نقاط قوت و ضعف کتاب در قالب چند محور مشخص و بر مبنای روش توصیفی-تحلیلی و براساس رویکرد کیفی بررسی خواهند شد.

۲. ادبیات نظری اقتصاد اسلامی

اقتصاد اسلامی در دنیای اجتماعی و علمی گفتمان جدیدی نیست. این شاخه معرفتی حیات علمی خود را در میان تنوع نظام‌های اجتماعی و اقتصادی متعارف، که مبتنی بر ماتریالیسم و سکولاریسم هستند، ادامه داده است. اقتصاد اسلامی شاخه‌ای از دانش است که در حال صورت‌بندی خود برای تبدیل شدن به یک نظام و گفتمان بالغ و مستقل در میان جریان‌های مختلف دانشی است. حضور این شاخه معرفتی پاسخی به ظلم نظام اجتماعی-اقتصادی معاصر بوده و تبلور تلاش‌های فکری است که در تاریخ مسلمانان رخ داده است. یکی از تصورات نادرست رایج در مورد نظام اقتصادی اسلامی این است که این نظام یک «اتحاد» یا «میانه» بین نظام‌های اقتصادی سرمایه‌داری و سوسیالیستی است. چنین دیدگاهی در ابتدا اجتناب‌ناپذیر بود، زیرا اولاً ایده نظام اقتصادی اسلامی در بحبوحه نبرد ایدئولوژیک سرمایه‌داری در مقابل سوسیالیسم توسط متفکران مسلمان آغاز شده است. ثانیاً، به‌طور تصادفی، برخی از ایده‌های اصلی اقتصاد اسلامی دارای شباهت‌هایی با ایده‌های اصلی است که در نظام اقتصادی سرمایه‌داری یا نظام اقتصادی سوسیالیستی وجود دارد (Mukharom et al. 2020: 43-44). با وجود تأثیرپذیری برخی از اندیشمندان اقتصاد اسلامی از جریان‌های راست و چپ، تلقی اقتصاد اسلامی به عنوان یک شاخه معرفتی میانه بین سوسیالیسم و کاپیتالیسم نگاه درستی نیست؛ اسلام ایده‌های کمونیسم و سرمایه‌داری را مطرح نمی‌کند. در عوض، توزیع عادلانه منابع و

توان‌مندسازی مردم را تشویق می‌کند تا هیچ استبداد در قالب دیکتاتوری کمونیستی یا استبداد سرمایه‌داری یا هر شکل دیگری از تشکیلات خودکامه هیچ‌کدام نتوانند شکوفا شوند (Gundogdu 2019: 7). اما سؤال اصلی این است که تعریف اقتصاد اسلامی چیست؟ بررسی آثار امام موسی صدر و شهید علامه سیدمحمدباقر صدر نشان می‌دهد اندیشه این دو اندیشمند اسلامی با توجه به این که سالیان متمادی با یکدیگر روی مسئله اقتصاد اسلامی مباحثه علمی داشته‌اند بسیار به یکدیگر نزدیک است. بنابراین، برای تعریف اقتصاد اسلامی، در این بخش تمرکز روی آثار این دو اندیشمند خواهد بود.

در تعریف اقتصاد اسلامی از منظر امام موسی صدر و شهید صدر، در ابتدا باید بین علم اقتصاد اسلامی و مکتب اقتصاد اسلامی تفکیک قائل شد (الصدر ۱۳۸۵: ج ۱، ۴۶؛ صدر ۱۳۸۶: ۸۵). از نگاه شهید صدر علم اقتصادی به بررسی قوانین تولید می‌پردازد و مکتب اقتصادی روش توزیع ثروت را بررسی می‌کند. از این جهت، هر گزاره دانشی مربوط به تولید و اصلاح آن و یافتن و ارتقای فناوری آن مربوط به علم اقتصاد است و جهان شمول است، به این معنی که گزاره‌های علمی برای ملل مختلف با وجود تفاوت در اصول و مفاهیم اجتماعی خود تفاوتی ندارند و محدود به فضای فرهنگی و ایدئولوژیک خاصی نیستند. اما هر گزاره علمی که نشان‌دهنده راهبرد توزیع ثروت، مالکیت، و تصرف در دارایی‌ها باشد گزاره‌ای مکتبی و ایدئولوژیک است که در دایره مکتب اقتصادی قرار می‌گیرد و علم اقتصاد نیست، بلکه به یکی از دیدگاه‌های رایج و یک فلسفه خاص مرتبط است. البته شهید پس از بیان تفاوت مکتب و علم با دقت بیشتری در مسئله بیان می‌کند که علم و مکتب در روش و اهداف باهم متفاوت هستند، نه در موضوع و حوزه، به این معنی که مکتب اقتصادی با روش اجتهادی به بررسی گزاره‌های بنیادینی می‌پردازد که باید و نبایدهای همه کنش‌ها و تصمیمات اقتصادی را مشخص می‌کند، اما علم اقتصاد با روش تجربی مبتنی بر باید و نبایدهایی که مکتب مشخص کرده است به بررسی راهبردهای تحقق بهترین روش تولید می‌پردازد. پژوهش‌های مربوط به مکتب تازمانی که به روش و اهداف خود پای‌بند باشند مکتبی باقی می‌مانند و خصلت خود را حفظ می‌کنند، حتی اگر با خود تولید سروکار داشته باشند. هم‌چنین، پژوهش علمی اگر از توزیع صحبت کند و آن را به شیوه و اهدافی متناسب با علم مطالعه کند ماهیت عملی خود را از دست نمی‌دهد. به‌طور مثال، ایده برنامه‌ریزی مرکزی برای تولید یک ایده مکتبی است که با دکتترین اقتصادی و مبتنی بر یک فلسفه و ایدئولوژی خاص مشخص می‌شود و یک تحقیق علمی نیست، اگرچه با تولید سروکار دارد نه توزیع (الصدر ۱۳۸۵: ج ۱، ۳۶۱).

از نگاه امام موسی صدر و شهید صدر در اسلام علم اقتصادی مشابه شاخه‌های دیگر علم اسلامی همانند فقه نداریم (صدر ۱۳۸۶: ۸۵). اقتصاد اسلامی مانند علم اقتصادی به دنبال کشف از واقع نیست (حسینی نیشابوری و طالبی طادی ۱۳۹۵: ۱۴۱-۱۴۲) و اقتصاد در اسلام بخشی از فقه است و این مجموعه احکام اسلامی است که راه را در حوزه اقتصادی مشخص می‌کند (صدر ۱۳۸۶: ۱۰۱). بنابراین، مراد از اقتصاد اسلامی مکتب اقتصادی اسلام است (الصدر ۱۳۸۵: ج ۱، ۴۶) و مکتب اقتصادی اسلام برخاسته از دستگاه اجتهادی و دستگاه فقه است. براساس اندیشه شهید صدر، که صورتی توسعه یافته و مدون از اندیشه امام موسی صدر است، در یک نگرش سیستمی و نظام مند، محقق اسلامی در استخراج مکتب اقتصادی اسلام دو مرحله را باید سپری کند: الف) شناخت احکام و مفاهیم اسلامی و ب) استنباط خطوط کلی مبانی و ضوابط احکام اسلامی و استخراج یک الگوی کلی از آنها (حسینی نیشابوری و طالبی طادی ۱۳۹۵: ۱۴۲). ضرورت استخراج این الگو از آن جهت است که در موضوعات کلان، که با زیست اجتماعی و اقتصادی انسان‌ها مرتبط هستند، باید «نظام معرفتی و فقهی» را از منابع دینی استخراج کرد و این مهم با روش «فقه النظریات» و با استفاده از تراث فقه سنتی جواهری ممکن خواهد بود (سعدی و طالبی طادی ۱۳۹۹: ۱۶۰) و همچنین، گزاره‌های حقوقی شرعی منفک از یکدیگر هستند و ساخت اجتماعی ناگزیر از بررسی سیستمی این گزاره‌هاست (میریباقری ۱۳۹۶: ۷۵). از این رو، شهید صدر به دنبال آن است که گزاره‌های بنیادینی را کشف کند که آن گزاره‌ها ربط و نسبت احکام شرعی را با یکدیگر کند نماید. البته این مبنا از سوی برخی از اندیشمندان حوزه اقتصاد اسلامی پذیرفته شده نیست که مختصراً و باتوجه به اقتضای مقاله در بخش‌های ۲.۵ و ۳.۵ به آن‌ها اشاره شده است.

۳. پیشینه پژوهش

در حوزه بررسی اندیشه اقتصادی امام موسی صدر به جز پژوهش مهدوی، تمدن، و زاهد (۱۳۹۲)، که به بررسی فقهی اقتصادی اجاره ابزار تولید از منظر امام موسی صدر پرداخته‌اند، هیچ پژوهش دیگری تاکنون نگاشته نشده است. بنابراین، پژوهش حاضر از جهت موضوعی دارای نوآوری است و سابقه‌ای در ادبیات مقالات علمی ندارد. اما در حوزه‌های دیگر پژوهش‌های بسیاری صورت گرفته شده است که در این بخش به چندی از آن‌ها اشاره خواهد شد. فتحی و احمدپور (۱۴۰۲) با بررسی آثار امام موسی صدر پیرامون اومانیزم به این نتیجه رسیدند که صدر معتقد است علم و عقل بشری به تنهایی برای سعادت‌مندی دو جهان

کافی نیستند و برای تکامل و سعادت فردی و اجتماعی لازم است که خدامحوری و شناخت حقیقت دین و تربیت اسلامی در کنار علم و عقل در زندگی انسان مورد توجه قرار بگیرد. روحی برندق و دیگران (۱۳۹۹) در پژوهش خود با هدف دستیابی به مفهوم اعتماد اجتماعی در منظومه فکری امام موسی صدر به مطالعه آثار او پرداخته و به این نتیجه رسیده‌اند که اعتماد اجتماعی در اندیشه امام موسی صدر با مؤلفه‌های کرامت انسان، خانواده، اندیشه دینی، اخلاق، ولایت، عدالت، وطن‌دوستی، و گفت‌وگو گره خورده است. هم‌چنین، روحی برندق و دیگران (۱۳۹۸) با روش توصیفی - تحلیلی تلاش کرده‌اند که با تأکید بر اندیشه تربیتی امام موسی صدر تأثیر دل‌بستگی ایمن بر کیفیت سرمایه اجتماعی را بررسی کنند. نتیجه این پژوهش نشان می‌دهد که موسی صدر ضمن تأکید بر لزوم شکل‌گیری «پیوند عاطفی» در خانواده مادر یا همان «چهره دل‌بستگی» را مصداق بارز «وجه الله» می‌داند که کودک را غرق در دریای محبت می‌کند و از این طریق پیوند بین‌نسلی حفظ می‌شود؛ بنابراین، از نظر موسی صدر با تشکیل دل‌بستگی ایمن در کودکی، انسانی مؤمن، متعهد، و مسئولیت‌پذیر پرورش می‌یابد که می‌تواند سرمایه اجتماعی عظیمی را تولید کند. پاشایی و علمدار علی‌اکبری (۱۴۰۱) نشان دادند که مؤلفه‌های یک جامعه صالح بر مبنای اندیشه صدر از مؤلفه‌های الهیاتی، انسان‌شناختی، جامعه‌شناختی، و اخلاقی تشکیل شده است. لکزایی (۱۳۹۸) به بررسی علل ضعف تمدنی و عقب‌ماندگی جوامع اسلامی در اندیشه امام موسی صدر پرداخته است و به این نتیجه رسیده است که صدر از میان دلایل مختلف از عدم احساس مسئولیت اجتماعی در قالب تنبلی و سستی، تعطیلی کار زنان، فقدان صداقت و انفکاک میان سخن و وعده و عمل، تبدیل خلافت به سلطنت، نظام ساختاری فرقه‌ای، و به‌طور کلی انحراف جامعه اسلامی سخن می‌گوید. صدر به‌منظور تحقق جامعه اسلامی به‌عنوان نقطه قابل‌اتکا برای تعظیم تمدن اسلامی نقش آگاهی‌بخشی و فهم و اطلاع صحیح از آموزه‌های دینی را مؤثرترین طریق می‌داند. هم‌چنین، میرعلی و نامخواه (۱۳۹۷) نیز نشان داده‌اند که آهنگ تغییر اجتماعی از منظر امام موسی صدر تدریجی و خُرد و با محوریت خدمت به انسان‌هاست و صدر ضمن در نظر گرفتن شرایط وجودی و عینی تغییر اجتماعی بستر فرهنگی را زمینه‌ساز پیدایش کارگزاری برای تغییر اجتماعی می‌داند. در حوزه نقد متون اقتصاد اسلامی نیز پژوهش‌های محدود و محدودی صورت گرفته شده است که در این بخش به چندی از اهم آن‌ها اشاره خواهد شد.

سعیدی (۱۴۰۱) به معرفی و نقد کتاب روش‌شناسی علم اقتصاد اسلامی با رویکرد واقعیت‌نهادی پرداخته است. او در این بررسی چنین جمع‌بندی کرده است که اشکال اصلی کتاب دور شدن از مباحث روش‌شناسی علم است و تقریباً هیچ بحثی درباره ملاک علمی بودن

نظریات اقتصاد اسلامی مطرح نشده است. هم‌چنین، در نقد مبانی اقتصاد نئوکلاسیک بر مکتب تاریخی آلمان و اقتصاد رفتاری و نهادگرا تکیه شده است، درحالی‌که می‌بایست نویسنده از منظر اقتصاد اسلامی به نقد مکتب نئوکلاسیک پردازد. موحد ابطحی (۱۳۹۹) نیز به نقد درس‌نامه نظریه‌پردازی علمی اقتصاد اسلامی از منظر واقع‌گرایی انتقادی با تأکید بر آرای روی بسکار پرداخته است. جمع‌بندی موحد ابطحی آن است که می‌بایست در ویراست بعدی بازنگری اساسی در ساختار و محتوای کتاب صورت گیرد و با بهره‌گیری از آخرین دستاوردهای علم‌شناسی و دین‌شناسی و دیدگاه‌های مطرح در علوم انسانی اسلامی، مبنای مستحکم‌تری برای نظریه‌پردازی در اقتصاد اسلامی ارائه گردد. مقصودی (۱۳۹۸) با بررسی کتاب *نظریه اسلامی/ایرانی پیشرفت* بیان کرده است که این کتاب چه به عنوان یک کتاب حاوی نظریه‌ای دقیق و چه به عنوان یک کتاب درسی مشتمل بر نظریات متنوع محل اشکال جدی است. حسینی (۱۳۹۸) نیز بررسی و نقد کتاب *الگوی اسلامی/ایرانی پیشرفت و چالش ناپایداری توسعه پایدار* را انجام داده است و درنهایت به این نتیجه رسیده است که از نظر محتوایی مهم‌ترین اشکال کتاب این است که نویسندگان این اثر دربرابر اندیشه‌های علم اقتصاد متعارف رویکرد تقابلی داشته و در جایی که به بیان و تفسیر اجمالی اندیشه اقتصاددانان علم اقتصاد متعارف می‌پردازند دچار سوگیری شده و رویکرد مسلط آن را مبنا قرار داده‌اند. مقدم (۱۳۹۶) نیز با بررسی کتاب *نظریه پردازی علمی/اقتصاد اسلامی* به این نتیجه رسیده است که کتاب با دو مشکل اساسی روبه‌روست: الف) اسلام به آموزه‌هایی از جنس بایدونباید کاهش داده شده است و گزاره‌های وجودی و معرفتی آن از ایفای نقش در اقتصاد بازداشته شده‌اند و ب) با پذیرش تجربه به‌عنوان مقوم و معیار علمی بودن یک گزاره به دامن تجربه‌گرایی و نقاط ضعف آن افتاده است.

۴. ایده‌های محوری و برجستگی‌های محتوایی کتاب

این کتاب به بررسی سه مسئله محوری در سه فصل پرداخته است. در فصل اول، به مسئله توزیع ارزش اضافی شکل‌گرفته در تولید و سهم کارگر پرداخته است؛ جمع‌بندی امام موسی صدر در این بخش آن است که اسلام به کارگر صرفاً به‌عنوان یک اجیر و یکی از عوامل تولید نگاه نمی‌کند و نسبت به دو مکتب دیگر، حقوق بالاتری را برای کارگر در نظر گرفته است. در فصل دوم این کتاب به بررسی مسئله مالکیت در اسلام پرداخته است و سعی او در این بخش آن بوده است تا بررسی جهان‌بینی اسلامی، مالکیت طولی انسان، و مسئولیت او در برابر خدای

متعال در حوزه اقتصاد را نشان دهد. در بخش سوم نیز کتاب به مسئله عدالت اقتصادی پرداخته است. ورود امام موسی صدر در این بخش به این مقصود بوده است تا تکلیف مسلمین در برابر مسئله عدالت اقتصادی را نشان دهد و نشان دهد که اسلام منحصر در ابعاد فردی نیست. در ادامه محوری‌ترین ایده‌های امام موسی صدر در این کتاب مختصراً توضیح داده شده‌اند.

۱.۴ بررسی مقایسه‌ای نظریه ارزش

ارزش اقتصادی یک مفهوم پایه‌ای است که نحوه تعریف آن تأثیری بنیادین بر تئوری‌های اقتصادی خواهد داشت. همه اقتصاددان‌ها معتقد هستند که کالاها و خدمات دارای ارزش هستند، اما در تبیین ماهیت، علت، و معیار ارزش دیدگاه‌های مختلفی طرح شده است (زاهدی وفا و باقری ۱۳۹۳: ۶۰). از نگاه موسی صدر (در صفحه ۴۳ به بعد کتاب) مبنای نظریه ارزش مارکس در کتاب *کاپیتال* مبنی‌براین که صرفاً کار تعیین‌کننده ارزش است غلط است و موسی صدر با طرح مثال‌هایی بیان می‌کند که مارکس به دو مطلب توجه نداشته است؛ مارکس الف) اثر عرضه و تقاضا را بر قیمت کالا درست تحلیل نکرده و ب) به سهم طبیعت و مواد اولیه طبیعی در خلق ارزش توجه نداشته است و در نهایت چنین جمع‌بندی می‌کند که برخلاف نظر مارکس کار تنها عامل اثرگذار بر ارزش یک کالا نیست. البته مارکس در بیان نظریه ارزش خود با وجود این که از طبقه اقتصاددانان کلاسیک نیست تحت تأثیر اسمیت بوده است؛ اسمیت نیز معتقد است که ارزش مبادلاتی کالا را مقدار کاری که برای تولید آن انجام شده است تعیین می‌کند (همان: ۶۲). مارکس معتقد است که ثروت‌های طبیعی خام ارزش مبادله‌ای ندارند، چراکه ارزش مبادله‌ای جز در نتیجه کار انسانی مجسم در آن ایجاد نمی‌شود (ایروانی ۱۳۹۳: ۶۷). یک نکته دیگر آن است که موسی صدر در صفحه ۱۳۳ بیان کرده که در ارزش‌گذاری کالا، تکیه به صرف عرضه و تقاضا منجر به نادیده‌انگاشتن تلاش آدمی می‌شود. یعنی در مصداق کالاها به نحوی به قیمت‌گذاری براساس صرف عرضه و تقاضا انتقاد کرده است. در ادامه توضیح داده خواهد شد که این مطلب یکی از ابهامات نظریه موسی صدر است. اما درکل بررسی جامع نظریه ارزش در مکتب مارکسیسم و نقد آن یکی از نقاط قوت این کتاب است.

۲.۴ بررسی مقایسه‌ای سهم کار، سرمایه، و ابزار تولید از تولید

موسی صدر در فصل اول به بررسی سهم کار، سرمایه، و ابزار تولید از تولید براساس مکاتب اسلام، کمونیسم، و کاپیتالیسم پرداخته است که به‌منظور عدم اطاله متن، جمع‌بندی این مقایسه

در جدول ۱ ارائه شده است. باوجود این که کارگر در مکتب کاپیتالیسم نیز به دلیل اجیربودن و عدم مسئولیت او در برابر زیان‌های تولید مصون از ضرر است، نتیجه‌گیری موسی صدر آن است که جایگاه کارگر در اسلام بسیار قابل توجه‌تر از سایر مکاتب است، چراکه هم حصه بیش‌تری برای او از تولید در نظر گرفته است و هم او را از زیان در تولید معاف داشته است.

جدول ۱. سهم کار، سرمایه، و ابزار تولید از تولید

مکتب	عامل تولید	سود ثابت (مزد-ریا-اجاره‌بها)	بهره	مصونیت از زیان
اسلام	کار	+	+	+
	سرمایه	-	+	-
	ابزار تولید	+	-	-
کمونیسم	کار	+	+	-
	سرمایه	+	-	-
	ابزار تولید	+	-	-
کاپیتالیسم	کار	+	-	-
	سرمایه	+	+	-
	ابزار تولید	+	-	-

منبع: صدر ۱۳۹۳: ۹۵

۳.۴ تبیین صحیح مفهوم مالکیت در اسلام

موسی صدر در فصل دوم کتاب مفصلاً مفهوم مالکیت در اسلام را مبتنی بر آیات و روایت شرح داده است؛ از دیدگاه او، انسان خلیفه خداوند است و به همین دلیل مالکیت مطلق از آن خدای متعال است و انسان در طول اراده و مالکیت الهی می‌تواند در دارایی‌های خود تصرف کند. پس، در این موضع، چهارچوب مالکیت در اسلام از مالکیت در اقتصاد سرمایه‌داری جدا می‌شود، چراکه این مفهوم در اقتصاد سرمایه‌داری به مفهوم اختیار تام است، اما یک مسلمان باید چهارچوب فقه را به عنوان مجرای تحقق اراده خداوند که مالک حقیقی است رعایت کند. آیاتی مانند «وَكُلُوا وَاشْرَبُوا وَلَا تُسْرِفُوا» (اعراف: ۳۱) به همین مضمون دلالت دارند. بنابراین، مالکیت در اسلام یک مسئولیت و خلافت است، چنان که می‌فرماید: «اتَّقُوا مِمَّا جَعَلَكُمْ مُسْتَخْلِفِينَ فِيهِ» (حدید: ۷)، به این معنی که انسان در جهان‌بینی اسلامی حق ندارد براساس تشخیص خود به تصرف در دارایی بپردازد (به دلیل این که مالک حقیقی خداوند است)، اختیار تعیین نحوه

تصرف از آن باری تعالی است و خدای متعال چهارچوب این تصرف را از مجرای فقه برای بشر مشخص کرده است؛ بنابراین، دایره اختیار انسان را اوامر الهی تعیین می‌کند.

۴.۴ توجه به مسئولیت‌های فردی و اجتماعی در تحقق عدالت اقتصادی

موسی صدر در بخش «اسلام و عدالت اجتماعی و اقتصادی» (از صفحه ۲۳۴) به بیان قرائت خود از ابعاد اجتماعی اسلام پرداخته است. در نگاه موسی صدر، اسلام ایمان بدون تلاش برای تحقق عدالت اجتماعی را به رسمیت نمی‌شناسد و هر فرد مسلمان نسبت به تحقق اهداف اجتماعی اسلام مکلف است. این مسئله در کتاب *سفر شهادت* موسی صدر نیز هویدا است و با همین نگاه در آن کتاب به تحلیل حادثه عاشورا پرداخته است. موسی صدر مفهوم انفاق را در همین بستر تعریف می‌کند و از نگاه او انفاق یک رسالت اجتماعی مسلمانان برای تحقق عدالت است. در بیان این نکته توجه به این بخش از آیه ۲۵ سوره حدید مهم است: «لَقَدْ أَرْسَلْنَا رُسُلَنَا بِالْبَيِّنَاتِ وَأَنزَلْنَا مَعَهُمُ الْكِتَابَ وَالْمِيزَانَ لِيَقُومَ النَّاسُ بِالْقِسْطِ». به این معنی که اساساً یکی از اهداف بعثت انبیا تحقق عدالت بوده است. هدف دین و رسالت دینی مردم مطابق این آیه شریفه آن است که مردم خودشان محیط، جامعه، و نظام عادلانه را برپا کنند (حسینی خامنه‌ای ۱۴۰۰: ۳۰۹). این یک قرائت اجتماعی از دیانت است که در اندیشه شهید صدر، امام موسی صدر، آیت الله خامنه‌ای، امام خمینی، و بسیاری دیگر از اندیشمندان معاصر پررنگ است. با این نگاه، تحقق اقتصاد اسلامی به عنوان مجرای تحقق عدالت اقتصادی و اجتماعی یک رسالت اسلامی و اجتماعی است.

۵.۴ توجه به نقش نهادهای رسمی در توزیع ثروت و نگاه پیشینی به نابرابری اقتصادی

ساختارهای نهادی مکاتب مختلف اقتصادی، اعم از کاپیتالیسم و سوسیالیسم، بر عدالت اقتصادی تأثیر مستقیم دارند (O'Neill 2020: 159). موسی صدر به این نکته توجه داشته و در صفحه ۲۱۶ بعد از بررسی تاریخ انقلاب صنعتی و در بیان ریشه‌های تاریخی شکل‌گیری اندیشه مارکسیسم اقتصادی به نقش نهادها اشاره می‌کند. در اندیشه او، سازمان اجتماعی در اقتصاد سرمایه‌داری به نفع طبقه بورژوا و به ضرر طبقه پرولتاریا شکل گرفته است و به همین دلیل، فاصله طبقاتی تشدید خواهد شد. دلالت این اندیشه آن است که زمینه تحقق اقتصاد اسلامی از بازطراحی نهادهای اقتصادی می‌گذرد و در این کتاب، تمرکز موسی صدر روی نهاد

قرارداد بوده است، اما باتوجه به تأکید او بر نقش سازمان‌های اجتماعی در این کتاب می‌توان دلالات گسترده‌تری مبتنی بر نهادگرایی جدید از آن استخراج کرد.

باوجود این که موسی صدر در صفحه ۲۲۰ به صورت پستی به مسئله اختلافات طبقاتی پرداخته و خمس و زکات را به عنوان راه حل مطرح کرده است، اما در صفحه ۱۷۱ کتاب به ریشه‌شناسی اختلافات طبقاتی در نظام سرمایه‌داری می‌پردازد و آن را معلول رابطه حقوقی کارگر و سرمایه‌دار می‌داند. همچنین، در صفحه ۲۲۹ (پاراگراف ۴۷۳) نیز به نقش احکام و قواعد اسلامی در جلوگیری از تمرکز ثروت‌های هنگفت پرداخته است. در نگاه او، علت وجود نابرابری اقتصادی این رابطه حقوقی است که سهم کارگر را در تولید به او نمی‌پردازد و صرفاً با پرداخت یک سهم ثابت (دستمزد) تمام ارزش اضافی را در اختیار سرمایه‌دار قرار می‌دهد. از نگاه موسی صدر، اسلام با حل این مسئله و افزایش سهم کارگر و مصون کردن او از ضرر بیش‌ترین اهمیت را به او داده است و به همین دلیل، اختلاف طبقاتی در اسلام کم‌تر از سرمایه‌داری است. لازم به یادآوری است که در فصل اول کتاب بحث شده که اسلام با سرمایه‌دار ستیز ندارد و او هم از تولید با پذیرش ریسک حصة‌ای دارد.

۶.۴ توجه به نقش جامعه در خلق ارزش

موسی صدر در صفحه‌های ۱۱۷ و ۱۱۸ به این مطلب مهم اشاره کرده است که خلق ارزش به صورت پیشینی ریشه در فعالیت‌های فکری و جسمی جامعه و پیشینیان دارد؛ بنابراین، هیچ فردی حق ندارد ارزش خلق شده را تماماً از آن خود بداند. این مطلب مشابه نظر شهید مطهری است، چنان‌که شهید معتقد است نوآوری‌های فناورانه مظهر تکامل اجتماع هستند و هیچ فردی را به تنهایی نمی‌توان مخترع و مبتکر آن شمرد (مطهری ۱۳۸۰: ۱۴۳)؛ بنابراین، به نظر می‌رسد که در این دیدگاه انحصار یک نوآوری از سوی یک فردی یا یک سرمایه‌گذار صحیح نباشد و به نوعی ظلم به اجتماع است.

۷.۴ توجه به مبانی انسان‌شناسی

موسی صدر در صفحه‌های ۱۲۰ تا ۱۲۲ و ۱۳۹ تا ۱۴۰ به مبانی انسان‌شناسی اقتصاد مدرن اشاره کرده و آن را صورتی از انحراف کمال‌طلبی معنوی انسان می‌داند. از نگاه او، انسان کمال‌طلب است و این کمال‌طلبی انسان به منظور ارتقای معنوی در وی قرار داده شده است، اما اقتصاد سرمایه‌داری با طرح مفهوم مالکیت علی‌الاطلاق برای انسان جهان جدیدی را برای او

پدید آورده است که هرگز وی را سیراب نخواهد کرد. هم‌چنین، ناظر به مبنای انسان‌شناسی اسلامی در بخش «کار اعتقادی و کار اقتصادی» نشان داده است که اگر مطابق مطلبی که در صفحه ۱۵۴ بیان شده است به کار به‌عنوان یک رسالت الهی نگاه شود، ارزش آن غیر از کار به‌عنوان صرف یک وظیفه اقتصادی بر مبنای زیاده‌خواهی خواهد بود. موسی صدر در صفحه ۱۵۷ بیان کرده است که نگاه اسلام به مقوله کار به‌مثابه عبادت و راه انسان به‌سوی خداست و همین نگاه تعارضات در جامعه اسلامی را نسبت به سایر جوامع کم‌تر خواهد کرد. از نگاه موسی صدر، نگاه مادی به کار و زیاده‌خواهی (که زیاده‌خواهی ریشه در کمال‌طلبی دارد) منشأ تضادهای اجتماعی است. در صفحه ۱۴۶ چنین جمع‌بندی کرده است که در جامعه اسلامی تضاد وجود ندارد، بلکه رقابت به‌سوی مغفرت وجود دارد. علاوه‌براین، در صفحه ۱۸۵، به یک اصل فرهنگ اقتصادی اشاره کرده و آن اصل این است که انسان نباید به‌دنبال فزونی رزق و مال برای استفاده شخصی باشد، بلکه باید به‌دنبال کسب و اعطا به دیگران باشد.

۵. نقد محتوای کتاب

باوجود نقاط قوت و نوآوری‌های فکری موجود در این کتاب، به‌نظر می‌رسد که کاستی‌هایی در متن وجود دارد. البته باید به این نکته توجه کرد که این کتاب توسط خود امام موسی صدر جمع‌آوری نشده است و فصول دوم و سوم خطابه‌های ایشان هستند. بنابراین، باتوجه‌به جمع‌آوری کتاب توسط دیگری و خطابه‌بودن بخش‌هایی از کتاب، انتظاری مبنی بر جامعیت مباحث وجود ندارد. لیکن، باتوجه‌به استقبال از کتاب و تدریس و مباحثه آن در محیط‌های دانشگاهی و حوزوی، لازم است که پرسش‌هایی علمی ناظر به مباحث آن طرح شوند تا زمینه تفکر عمیق‌تر نسبت به مباحث کتاب ایجاد شود. در این بخش، محتوای کتاب موردنقد قرار گرفته و در هر بخش، به‌فراخور موضوع، سؤالی که باید در متن پاسخ داده می‌شده و مغفول مانده مطرح گردیده است:

۱.۵ ابهام در مفهوم عادلانه‌بودن دست‌مزد و سهم کارگر از تولید

بررسی مفهوم عدالت و دست‌مزد عادلانه از منظر دینی می‌تواند مزایای بسیاری را برای ارائه یک نظریه جامع ایجاد کند. چنین دیدگاهی ضمن کشف ریشه‌های تاریخی موضوع دست‌مزد منصفانه شباهت‌ها و تفاوت‌های مهم بین دیدگاه نظام‌های فکری مختلف را نشان خواهد داد (Pasebani Some'eh 2020: 362). صدر در صفحه ۶۳ از پرداخت عادلانه به کارگر سخن رانده

است، اما مبنای ارزش گذاری خود کار را، خواه مزد باشد و خواه سهمی از درآمد ناشی از تولید، به بازار سپرده است. موسی صدر در صفحه ۹۸ عملاً مکانیسم تعیین دست مزد یا سهم از تولید را مبتنی بر اصل فقهی حاکمیت اراده (صفحه ۸۷) به دست بازار سپرده است. در ادبیات اقتصاد متعارف، مقدار دست مزد نیروی کار در فضای تعادلی بازار کار مشخص می شود. در این ادبیات، تعامل عرضه و تقاضای نیروی کار نتایج کلیدی بازار کار را تعیین می کند و مهم ترین این نتایج سطح دست مزد است. میزان رقابت در بازار محصول و همچنین بازار کار، وجود اتحادیه ها، و چانه زنی جمعی و سیاست های تنظیم گرانه مانند کف دست مزد نتایج بازاری را تحت تأثیر قرار می دهند (Benjamin et al. 2017: 3). صدر این مطلب را مبتنی بر دستگاه فقهات بیان کرده است، اما نکته آن است که با وجود صحت تراضی طرفین در تعیین حق عامل یا اجیر، سازوکار بازاری موجود در تعیین مبلغ مؤثر است. به طور مثال، در شرایط مختلفی مثل رقابت کامل یا رقابت ناقص، چه در طرف عرضه و چه در طرف تقاضا، مسئله متفاوت می شود. همچنین، تشکیل اتحادیه های کارگری و افزایش قدرت چانه زنی سازوکار تعیین دست مزد را تغییر می دهد. وجود اطلاعات ناقص و سازوکار مدیریت ریسک در شرایطی که نیروی کار همگن نیست نیز در این سازوکار مؤثر است (ibid.: 12). از این جهت، به نظر می رسد با در نظر گرفتن شرایط مختلف و ساختارهای مختلف بازار کار می توان صورت های مختلفی برای مکانیسم تعیین دست مزد متصور شد. موسی صدر به همین مسئله در صفحه های ۱۹۲ و ۱۹۳ اشاره کرده است اما صرفاً با اکتفا به طرح اشکال، بدون پاسخ از کنار این موضوع گذشته است. اشاره این شرایط مختلف از این جهت است که موسی صدر روی عادلانه بودن دست مزد تأکید کرده است. میزان واگرایی و هم گرایی درآمدی و تحرک درآمدی بین نسل های مختلف شاخص های مهمی برای عدالت هستند (خاندوزی و دیگران ۱۳۹۸: ۷۲) که با سپردن علی الاطلاق دست مزد به سازوکار بازاری نادیده انگاشته خواهند شد. امروزه، در ادبیات اقتصاد تنظیم گری و اقتصاد رفاه برای مدیریت بازار کار به منظور مقابله با شکست بازار یا تحقق عدالت اقتصادی به سیاست های حمایتی مانند سیاست «کف دست مزد» روی می آورند. بنابراین، به نظر می رسد که صدر از کنار این پرسش به سادگی عبور کرده است که با توجه به شکل گیری شرایط مختلف در بازار کار و تعاریف مختلف از عدالت اقتصادی: از منظر اسلام مبنای تعیین مقدار «دست مزد عادلانه» یا «سهم عادلانه نیروی کار از تولید» چیست؟ آیا در هر شرایط بازاری دست مزد ایجاد شده عادلانه است؟ توجه به این پرسش نیز مهم است که آیا حکومت اسلامی برای «حفظ شرایط عادلانه» می تواند به سازوکار بازاری خدشه وارد کرد یا این که دست مزد بازاری در هر شرایطی از بازار عادلانه است؟

مارکس برای پاسخ به این سؤال مبتنی بر نظریه ارزش خود چنین بیان داشته است که ارزش هر کالا به اندازه میزان کاری است که کارگر برای تولید آن انجام داده است؛ خود کار صورتی از میزان انرژی است که کارگر مصرف کرده است. بنابراین، دست‌مزد عادلانه و حق کارگر پرداخت به اندازه همان میزان انرژی مصرف‌شده است (زاهدی وفا و باقری ۱۳۹۳: ۶۳) و اگر پرداخت بالاتری انجام شود، مقداری زائد بر حق کارگر داده شده است که هیچ توجیهی ندارد.

۲.۵ عدم توجه به مفهوم فقه حکومتی و ابهام در تعریف مکتب اقتصادی اسلام

موسی صدر در صفحه ۸۰ بیان کرده است که مکتب اقتصادی اسلام از احکام اسلامی به دست می‌آید و اسلام در باب علم اقتصادی سخنی ندارد. بنابراین، از نظر موسی صدر، علم اقتصاد اسلامی وجود ندارد، ولی مکتب اقتصادی اسلام، که برخاسته از احکام اسلامی است، بی‌شک وجود دارد و این مکتب غیر از مکاتب سرمایه‌داری و کمونیستی است. این مطلب درستی است که احکام اسلامی ابزاری برای تحقق اسلام در عمل بوده و احکام در واقع قوانین اجرایی حکومت اسلامی هستند (خمینی ۱۴۲۱: ج ۲، ۶۳۳). فقه تئوری کامل اداره همه جوانب زندگی انسان از جمله جنبه‌های اقتصادی است (خمینی ۱۳۸۹: ج ۲۱، ۲۸۸)، اما در این بیان دو نکته مهم از نگاه امام موسی صدر دور مانده‌اند؛ نکته اول آن است که این کتاب به لزوم حرکت از فقه موضوعات به سمت فقه حکومتی توجهی نداشته است. باید به این نکته توجه داشت که در بستر فقه جواهری، موضوعی که در گذشته حکمی داشته است ناظر به شرایط سیاسی، اجتماعی، و اقتصادی ممکن است حکم دیگری پیدا کند و همان موضوع در روابط جدید به موضوع دیگری تبدیل شود (همان).

از منظری بالاتر می‌توان گفت که بررسی فقهی در ساحت حکومتی از قرائت‌های مختلفی برخوردار است که در نگاه امام موسی صدر به آن‌ها اشاره‌ای نشده است. قرائت اول بررسی فقهی جزءنگرانه است که به بررسی مصادیق مختلف پرداخته و یکی از احکام پنج‌گانه را بر آن جاری می‌سازد. قرائت دوم فقه حکومتی است؛ فقه حکومتی از طریق ارائه مدل و الگو به پاسخ نیازهای کلان در حوزه حکومت‌داری می‌پردازد (واسطی و گل‌کار ۱۳۹۸: ۵۸). در این قرائت، صرف اکتفا به اجتهاد جزءنگرانه مکفی نخواهد بود و باید ابزار استنباط توسعه پیدا کند. فقه نظریه قرائت سوم بوده که ابتکار شهید صدر (ره) است؛ روش اجتهادی شهید صدر در استنباط فقه نظامات روش اجتهادی مرسوم و جزءنگرانه نیست، بلکه مبتنی بر نظریه فلسفی

شهید صدر مبنی بر یقین آور بودن استقراء است (یاراحمدی ۱۴۰۰: ۳)؛ البته قرائت‌های مقابل نیز وجود دارند که نظریه کشفی شهید صدر را برخاسته از استقراء نمی‌دانند، اما نظر نگارندگان مطابق قرائت دوم نیست. شهید صدر براساس همین مبنای فلسفی از استنباط احکام فردی به سمت استنباط فقه نظامات حرکت کرده است. او معتقد است که احکام روبنایی فقهی براساس اصول کلی یا «زیربناها» شکل گرفته‌اند. از این رو، فقیه برای استنباط فقه نظامات باید از روبنا به زیربنا حرکت کند و در گام بعدی زیربنا را معیار تفقه قرار داده و باز به استنباط روبنا پردازد. درواقع، در این روش، فقیه باید با بررسی اوامر شارع و تدقیق در فتاوی فقه‌ها به گزاره‌هایی بنیادین دست پیدا کند (میرباقری ۱۳۹۶: ۹۳). این روش شهید صدر مبتنی بر قیاس استعلایی است (معرفی محمدی ۱۳۹۳: ۹۵). دیدگاه امام موسی صدر و شهید صدر به یک‌دیگر نزدیک هستند و به نظر می‌رسد شهید صورت بسط‌یافته دیدگاه امام موسی صدر را بیان کرده است. قرائت چهارم فقه کلان‌نگر است که برمبنای روشی ترکیبی برگرفته از روش سیستمی است که براساس فقه نظریه، فقه حکومتی، و فقه نظامات و فهم جامع از گزاره‌های اثباتی متخذ از قرآن و سنت شکل گرفته شده است و سازوکار تولید نظریه و نهادسازی مبتنی بر اقتصاد اسلامی را طراحی کرده است (عیوضلو ۱۳۹۸: ۳۱). دلیل تأکید بر این مسئله آن است که به عقیده فقه‌های بزرگی هم‌چون امام خمینی (ره) اجتهاد مصطلح برای اداره جامعه و اقتصاد کافی نیست (خمینی ۱۳۸۹: ج ۲۱، ۲۹۱). بنابراین، عدم توجه امام موسی صدر به این مسئله می‌تواند یک نقیصه در کتاب تلقی گردد. در جمع‌بندی این مطلب باید گفت که این سؤال در کتاب امام موسی صدر پاسخ داده نشده است: از منظر امام موسی صدر، فقه‌الاقتصاد در شرایط حکومت اسلامی آیا همان فقه موضوعات (جزء‌نگرانه) است یا این که باید توسعه پیدا کرده و به سوی فقه نظامات، فقه حکومتی، یا فقه تمدنی حرکت کند؟ آیا ابزار استنباط فعلی برای اجتهاد فقه‌الاقتصاد کافی است؟

موسی صدر در صفحه‌های ۱۷۲ و ۱۸۰ بیان کرده است که از بررسی مجموعه احکام اسلامی در باب اقتصاد می‌توان مکتب اقتصادی اسلام را استخراج کرد. همان‌طور که در بخش ادبیات نظری بیان شد، نظر شهید صدر در این باب این است که مکتب اقتصادی اسلام^۱ غیر از علم اقتصادی است (الصدر ۱۳۸۵: ج ۱، ۳۶۰) و نظر امام موسی صدر هم همین است. اما شهید صدر تعریف جامع‌تری از مکتب اقتصادی ارائه کرده است که در قرائت سوم از فقه حکومتی روایت مختصری از آن ارائه شد.

۳.۵ عدم توجه به روش‌شناسی علم اقتصاد

نکته دوم در ادامه بخش ۲.۵ به برداشت امام موسی صدر از مفهوم علم بازمی‌گردد. موسی صدر در صفحه ۱۰۲ به این مطلب اشاره کرده است که در اسلام علم اقتصاد وجود ندارد. امام موسی صدر در ادبیات اقتصاد اسلامی به فلسفه علم و روش‌شناسی علوم انسانی ورود نداشته است^۲ و این یک اشکال جدی در نظریه اقتصاد اسلامی او است، چنان‌که در صفحه ۱۲۰ به‌صراحت می‌گوید: «اقتصاد در اسلام بخشی از فقه است». این نگاه امام موسی صدر شبیه به نگاه شهید سیدمحمدباقر صدر به علم است. شهید صدر چنین بیان داشته است که علم به تبیین روابط متغیرهای اقتصادی و «هست‌های اجتماعی» می‌پردازد و از این جهت اسلامی و غیراسلامی ندارد؛ آن‌چه از اسلام موردانتظار است مکتب اقتصادی اسلام به‌معنای شیوه تنظیم روابط اقتصادی در زندگی اجتماعی مسلمین است (میرباقری و دیگران ۱۳۹۵: ۶۷)، اما یک قرائت مهم از علم دینی آن است که فلسفه اسلامی می‌تواند پیش‌فرض‌های روش علوم انسانی را تغییر دهد و اساساً از نگاه برخی از اندیشمندان علوم انسانی اسلامی مانند آیت‌الله میرباقری روش‌شناسی دانشی اقتصاد اسلامی با روش‌شناسی دانش اقتصاد متعارف متفاوت است. پشتوانه این ادعا به این امر برمی‌گردد که اساساً هدف دانش مدرن بهبودبخشیدن به زندگی انسان است (چالمرز ۱۳۸۲: ۹) و از این جهت مسئله دانش جدید حقیقت و کشف واقع نیست. همین مسئله نشان می‌دهد که دانش جدید و همه صور روش‌شناختی آن برپایه اومانیسیم شکل گرفته‌اند و به‌جای تمرکز بر واقعیت، روی کاربرد تمرکز داشته‌اند؛ ریشه این تفاوت نیز به نسبی‌گرایی و عدم امکان درک واقعیت در دستگاه معرفت‌شناسی مدرن بازمی‌گردد (هایک ۱۳۹۲). تغییر فلسفه حاکم بر دانش و نوع نگاه به معرفت‌شناسی می‌تواند روی روش‌شناسی معرفتی و منابع معرفتی حاکم بر آن تأثیر بگذارد و دانش را از انحصار روش تجربی خارج کند. پس، برخلاف پاورقی صفحه ۱۰۲ کتاب، تغییر رویکرد فلسفی حاکم بر دانش می‌تواند روی مقاصد دانش و نحوه فهم آن از واقعیات تأثیر بگذارد. پاورقی ۱ صفحه ۱۰۳ و ادعای موسی صدر در پاراگراف ۱۵۸ در همین صفحه مبنی بر انطباق احکام اسلامی با واقعیت‌های اقتصادی ناشی از همین قطعی‌انگاری علم مدرن و عدم توجه به جهان‌بینی حاکم است، چراکه واقعیت‌های اقتصادی را فلسفه حاکم بر دانش می‌سازد. البته موسی صدر در صفحه‌های ۱۰۶، ۱۰۷، ۱۲۰، و ۱۲۶ به مبانی ایدئولوژیک علم مدرن اشاره کرده، اما از تأثیر ایدئولوژی بر روش‌شناسی دانش و منابع معرفت گذر کرده است. قرائت موازی دیگری مبنی بر این امر وجود دارد که فهم واقعیت‌های اقتصادی و «ادراک هست‌ها» برخلاف نظر موسی صدر می‌تواند

مبتنی بر جهان‌بینی اسلامی در پرتو آیات و روایات باشد. به بیان دیگر، زیربنای اقتصاد اسلامی مجموعه‌ای از آموزه‌های جهان‌شناختی و انسان‌شناختی تکوینی و بسته‌ای از روابط عینی است که براساس آن قوانین علمی و سنن تکوینی اقتصادی قابل کشف و استخراج است (عبوضلو ۱۳۹۸: ۴-۵)؛ بنابراین، قرآن و روایات می‌توانند به‌عنوان یکی از منابع معرفت قواعد و قوانین اقتصادی موجود در جهان را نشان دهند.

۴.۵ ابهام در بیان مبنای نظریه ارزش در اسلام

موسی صدر در فصل اول کتاب مفصلاً بر مبنای عرضه و تقاضا به نقد مبنای مارکسیسم در نظریه ارزش می‌پردازد. اما در فصل دوم در صفحه ۱۳۳ بیان می‌دارد که عرضه و تقاضا اگر تنها مبنای ارزش‌گذاری باشد تلاش انسانی را بیهوده خواهد انگاشت و به همین دلیل، به عرضه و تقاضا عوامل ثانویه قیمت‌گذاری می‌گویند. موسی صدر معتقد است که باید برای قیمت‌گذاری به کار انجام‌شده و طبیعی که در آن نقش داشته است توجه شود. این مطلب بسیار مبهم است و نهایتاً موسی صدر هیچ جمع‌بندی جامعی از مبنای ارزش‌گذاری اسلامی برای کالاها ارائه نکرده است و قیودی که در فصل دوم برای عرضه و تقاضا مطرح کرده است در فصل اول (فصل اول یک دهه و نیم پیش از فصل دوم نگاشته شده است) مطرح نشده‌اند. بنابراین، باوجود توضیحات بسیار زیاد، نهایتاً این سؤال در کتاب بدون پاسخ مانده است که نسبت نظریه ارزش اسلامی با مکانیسم عرضه و تقاضا و کار انجام‌شده و طبیعت به‌کاررفته در محصول چیست؟

۵.۵ عدم توجه به فعالیت شخصیت حقوقی دولت در اقتصاد

موسی صدر در صفحه ۲۱۷ به نقد رویکرد مارکسیسم در عمومی و ملی کردن ابزار تولید پرداخته است. در وهله اول به‌نظر می‌رسد که موسی صدر با نقد این رویکرد و با طرح قواعد اسلامی در کنش‌گری اقتصادی عامه مردم به مردمی‌سازی ابزار تولید و به‌صورت کلی مالکیت صنایع معتقد است.

اما مسئله مهم آن است که با توجه به تأکید امام موسی صدر روی آن که اقتصاد اسلامی منحصر در فقه است دولت به‌عنوان یک شخصیت حقوقی از ناحیه فقها پذیرفته شده است؛ بنابراین، باید به نقش دولت در اقتصاد به‌عنوان یک شخصیت حقوقی توجه شود. «شخصیت» به‌معنای قابلیت است که اجازه می‌دهد شخص در جامعه دارای تکلیف و حق باشد و آن را با واسطه یا بدون واسطه به‌اجرا برساند (امامی ۱۳۴۰: ج ۴، ۱۵۱). به عبارت دیگر، هر موجودی که

حق و تکلیف داشته باشد شخص خواهد بود (نظری ۱۳۹۶: ۹۹). دولت در فقه شیعه به‌عنوان یک شخصیت پذیرفته شده است. بنابراین، از منظر شریعت اسلامی، شخصیت حقوقی دولت می‌تواند مالک شود و طرف معامله قرار بگیرد. این مسئله در کتاب موردتوجه قرار نگرفته است و موسی صدر به این سؤال پاسخ نداده است که محدوده مالکیت دولت در صنایع، نهادها، و مؤسسات اقتصادی براساس چه مؤلفه‌هایی باید تعیین شود؟ آیا دولت حق ورود به فعالیت‌های اقتصادی و حتی تصدی‌گری اقتصادی را دارد؟ در این مسئله، بین صنایع و نهادهای اقتصادی بزرگ و کوچک تفاوتی هست؟

۶.۵ ابهام در بیان اختیارات حکومت اسلامی و ولایت فقیه در قاعده‌گذاری اقتصادی

حاکم اسلامی از منظر بسیاری از فقها باید فقیه باشد؛ فقها این اصل را چه براساس مبانی حدیثی و چه براساس اصل عملی اثبات کرده‌اند (لک‌زایی و دیگران ۱۳۹۸: ۱۵۵). یکی از اختیارات حاکم اسلامی امکان استفاده از حکم حکومتی است که امری غیر از عناوین اولیه ثانویه است. حکم حکومتی مبتنی بر مصلحتی که توسط فقیه تشخیص داده می‌شود صادر می‌گردد (عبیاتی ۱۴۰۰: ۷۲). البته برخی احکام حکومتی را صرفاً در ناحیه «ما لا نص فیه» وارد می‌دانند؛ یعنی محدوده‌ای که از مباحات است و هیچ حکم ثابت الزامی برای آن وضع نشده است. اما برخی دیگر نگاه حداکثری داشته و حکم حکومتی را در تمامی حوزه‌ها وارد می‌دانند (میرباقری ۱۳۹۶: ۳۸). امام موسی صدر در صفحه ۹۸ به این مطلب اشاره کرده است که دولت باید از مجرای تعیین چهارچوب‌های حقوقی اهداف اقتصادی اسلامی خصوصاً «اقتصاد برپایه اخلاق» را محقق کند. این بیان امام موسی صدر باوجود صراحت در بیان نقش قانون‌گذاری حکومت اسلامی برپایه شریعت اختیارات حکومت را مشخص نکرده است. هم‌چنین، در صفحه ۱۶۹ نیز به لزوم حراست حاکمیت از حقوق کارگر اشاره کرده است. اما مسئله اختیارات حکومت اسلامی در وضع احکام حکومتی در این کتاب مورد اشاره نبوده است. هم‌چنین، باید نسبت حکم حکومتی با عناوین اولیه و هم‌چنین مکتب اقتصادی اسلام در اندیشه امام موسی صدر مشخص گردد.

۶. نتیجه‌گیری

کتاب *ره‌یافت‌های اقتصادی/اسلام* متکی بر اندیشه تمایز علم و مکتب ضمن نقد دو جریان سرمایه‌داری و مارکسیسم، مبتنی بر نظریه ارزش و در نظر گرفتن تأثیر و تأثیر فرد و جامعه و

بازتعریف، به دنبال نظاماتی است که بتواند توزیعی عادلانه را رقم بزند. بررسی این کتاب نشان می‌دهد که امام موسی صدر در حوزه اقتصاد اسلامی همانند شهید علامه صدر علم اقتصاد را از مکتب اقتصادی جدا می‌کند و معتقد است که اسلام علم اقتصادی ندارد، ولی مکتب اقتصادی اسلامی مبتنی بر احکام اسلامی و دستگاه فقه استخراجه است. در این مقاله، بعد از بررسی ادبیات نظری اقتصاد اسلامی از نظر امام موسی صدر و شهید علامه صدر، نقاط قوت و ضعف کتاب با روش تحلیلی - توصیفی مورد بررسی قرار گرفتند.

امام موسی صدر به خوبی بر الف) تبیین نظریه ارزش در اسلام؛ ب) بررسی مقایسه‌ای سهم کار، سرمایه، و ابزار تولید از تولید؛ ج) تبیین صحیح مفهوم مالکیت در اسلام؛ د) توجه به مسئولیت‌های فردی و اجتماعی در تحقق عدالت اقتصادی؛ ه) توجه به نقش نهادهای رسمی در توزیع ثروت و نگاه پیشینی به نابرابری اقتصادی؛ و) توجه به نقش جامعه در خلق ارزش؛ و ز) توجه به مبانی انسان‌شناسی تأکید داشته است و این از نقاط قوت کتاب است. اما در مقابل ماهیت کتاب، که تجمیع سخن‌رانی‌ها و مقالات وی بوده است، مانع از آن شده که یک نگرش همه‌جانبه به مسائل مورد بررسی وجود داشته باشد. از جمله نقاطی که در این کتاب دارای ابهام و اشکال هستند، می‌توان به این موارد اشاره کرد: الف) ابهام در مفهوم عادلانه بودن دست‌مزد و سهم کارگر از تولید: صدر در این کتاب مبنای مشخصی از دست‌مزد عادلانه ارائه نکرده است؛ ب) عدم توجه به مفهوم فقه حکومتی و ابهام در تعریف مکتب اقتصادی اسلام: برخلاف شهید صدر، امام موسی صدر هیچ راه‌برد مشخصی برای استخراج مکتب از دستگاه فقه است ارائه نکرده است و مشخص نیست که آیا ایشان دستگاه فقه موجود را برای اداره جامعه مکفی می‌داند یا خیر؟؛ ج) عدم توجه به روش‌شناسی علم اقتصاد: امام موسی صدر روش علمی مدرن را پذیرفته است و به تأثیر فلسفه اسلامی در پیش‌فرض‌های این روش علمی و امکان دگرگونی آن از منظر اسلامی توجهی نداشته است؛ د) ابهام در بیان مبنای نظریه ارزش در اسلام: صدر بررسی نظریه ارزش در سایر مکاتب را انجام داده است، اما نهایتاً هیچ جمع‌بندی مشخصی درباره نظریه ارزش در اسلام ارائه نشده است؛ ه) عدم توجه به فعالیت شخصیت حقوقی دولت در اقتصاد: صدر با بررسی علت الغای مالکیت خصوصی در مارکسیسم و بیان روابط حقوقی جدید از منظر اسلامی فلسفه الغای مالکیت را از بین برده، اما مشخص نکرده است که دایره فعالیت و تصدی‌گری دولتی در اقتصاد از منظر اسلام چه قدر است و چه ملاکی دارد؛ و) ابهام در بیان اختیارات حکومت اسلامی و ولایت فقیه در قاعده‌گذاری اقتصاد: مکتب اقتصادی اسلام باید با اختیارات ولی فقیه و حکم حکومتی تعریف شود. بدون در نظر گرفتن تعریف مشخص از حکم حکومتی مکتب ارائه‌شده ناقص خواهد بود.

پی‌نوشت‌ها

۱. المذهب الاقتصادي.

۲. المذهب الاقتصادي.

کتاب‌نامه

- الصدر، السیدمحمدباقر (۱۳۸۵)، *اقتصادنا*، ج ۲، قم: بوستان کتاب.
- الصدر، السیدمحمدباقر (۱۹۸۶)، *اقتصادنا*، بیروت: دارالتعریف للمطبوعات.
- امامی، حسن (۱۳۴۰)، *حقوق مدنی*، ج ۱-۶، تهران: اسلامیة.
- ایروانی، جواد (۱۳۹۳)، «بررسی قاعده انحصار منشأ کسب درآمد به «کار»، آموزه‌های فقه مدنی، دوره ۹، ش ۶، ۵۹-۸۶.
- پاشایی، وحید و سمیرا علمدار علی‌اکبری (۱۴۰۱)، «مؤلفه‌های جامعه صالح در اندیشه امام موسی صدر»، *اسلام و مطالعات اجتماعی*، دوره ۳۸، ش ۱۰، ۳۴-۶۱.
- چالمرز، آلن اف (۱۳۸۲)، *چیستی علم*، ترجمه سعید زیباکلام، تهران: سمت.
- حسینی خامنه‌ای، سیدعلی (۱۴۰۰)، *طرح کلی اندیشه اسلامی در قرآن*، ویراست سوم، قم: صهبا.
- حسینی، سیدمحمد (۱۳۹۸)، «بررسی و نقد کتاب الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت و چالش ناپایداری توسعه پایدار»، *پژوهش‌نامه انتقادی متون و برنامه‌های علوم انسانی*، دوره ۷۳، ش ۱۹، ۴۵-۶۰.
- حسینی نیشابوری، سیدعلی و بهنام طالبی طادی (۱۳۹۵)، «درآمدی بر فراگردها و مبادی تصدیقیه نظام‌سازی فقهی؛ با تأکید بر آرای آیت‌الله سیدمحمدباقر صدر»، *راهبرد فرهنگ*، دوره ۳۶، ش ۹، ۱۳۳-۱۵۷.
- خاندوزی، سیداحسان، علی مصطفوی ثانی، و حسین سرابادانی تفرشی (۱۳۹۸)، *شاخصی برای عدالت*، تهران: دانشگاه امام صادق.
- خمینی، روح‌الله (۱۳۸۹)، *صحیفه امام (بیانات، پیام‌ها، مصاحبه‌ها، احکام، اجازات شرعی و نامه‌ها)*، ج ۱-۲۲، ویراست ۳، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (س).
- خمینی، روح‌الله (۱۴۲۱)، *کتاب البیع*، ج ۱-۵، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (س).
- روحی برندق، کاوس، کاظم قاضی‌زاده، و انسیه‌السادات اسکاف (۱۳۹۹)، «اعتماد اجتماعی در اندیشه امام موسی صدر»، *نظریه‌های اجتماعی متفکران مسلمان*، دوره ۱۹، ش ۱۰، ۴۹-۷۰.
- روحی برندق، کاوس، کاظم قاضی‌زاده، و انسیه‌السادات اسکاف (۱۳۹۸)، «تأثیر دل‌بستگی ایمن بر شکل‌گیری سرمایه اجتماعی با تأکید بر اندیشه تربیتی امام موسی صدر»، *اسلام و مطالعات اجتماعی*، دوره ۲۶، ش ۷، ۹۰-۱۱۳.
- زاهدی وفا، محمدهادی و علی باقری (۱۳۹۳)، «تحلیلی بر نظریه ارزش و توزیع در اقتصادنا»، *مطالعات اقتصاد اسلامی*، دوره ۱۳، ش ۷، ۵۷-۸۶.

مطالعه انتقادی متون علمی در حوزه اقتصاد ... (محمد یاراحمدی و محمد سلیمانی) ۵۵

- سعدی، حسین علی و بهنام طالبی طادی (۱۳۹۹)، «روش‌شناسی استنباط در فقه نظام سلامت؛ مبتنی بر نظریه کشف نظام از آیت‌الله سیدمحمدباقر صدر»، پژوهش در دین و سلامت، دوره ۲۵، ش ۶، ۱۵۲-۱۶۱.
- سعدی، علی (۱۴۰۱)، «معرفی و نقد کتاب روش‌شناسی علم اقتصاد اسلامی با رویکرد واقعیت‌نهادی»، پژوهش‌نامه انتقادی متون و برنامه‌های علوم انسانی، دوره ۱۰۵، ش ۲۲، ۵۹-۸۲.
- صدر، موسی (۱۳۸۶)، *ره‌یافت‌های اقتصادی اسلام*، ترجمه مهدی فرخیان، تهران: مؤسسه فرهنگی-تحقیقاتی امام موسی صدر.
- صدر، موسی (۱۳۹۳)، *ره‌یافت‌های اقتصادی اسلام: گفتارهای اقتصادی امام موسی صدر*، ترجمه مهدی فرخیان، ویراست دوم، تهران: مؤسسه فرهنگی-تحقیقاتی امام موسی صدر.
- عبیاتی، عبدالزهر (۱۴۰۰)، «تحلیل حکم حکومتی در فقه سیاسی»، پژوهش‌های حقوقی قانون یار، دوره ۱۵، ش ۴، ۷۱-۱۰۰.
- عیوضلو، حسین (۱۳۹۸)، «مقدمه‌ای در تبیین روش و فرایند توسعه نظریه‌پردازی اقتصاد اسلامی (فرایند عبور از مبانی نظری به الگوهای عملیاتی)»، *مطالعات اقتصاد اسلامی*، دوره ۲۳، ش ۱۲، ۱-۳۹.
- فتحی، امین و علی احمدپور (۱۴۰۲)، «انسان‌گرایی نوین، مانع نقش‌آفرینی دین در اندیشه امام موسی صدر»، *فلسفه دین*، دوره ۵۴، ش ۲۰، ۳۰-۴۱.
- لکزایی، شریف (۱۳۹۸)، «علل ضعف تمدنی و عقب‌ماندگی جوامع اسلامی در اندیشه امام موسی صدر»، *مطالعات بنیادین تمدن نوین اسلامی*، دوره ۳، ش ۲، ۳۱۱-۳۲۸.
- لکزایی، نجف و دیگران (۱۳۹۸)، «قلمرو اختیارات حاکم اسلامی از منظر آیت‌الله خویی (ره)»، *مطالعات انقلاب اسلامی*، دوره ۵۸، ش ۱۶، ۱۵۵-۱۷۴.
- محسنی، فرید و حسام ابراهیم‌وند (۱۳۹۶)، «مسئولیت کیفری احزاب سیاسی در حقوق ایران»، *حقوقی دادگستری*، دوره ۹۸، ش ۸۱، ۲۰۱-۲۲۷.
- مطهری، مرتضی (۱۳۸۰)، *نظری به نظام اقتصادی اسلام*، تهران: صدرا.
- معرفی محمدی، عبدالحمید (۱۳۹۳)، «روش‌شناسی شهید صدر در اقتصاد اسلامی؛ از نگاهی دیگر»، *معرفت اقتصاد اسلامی*، دوره ۱۱، ش ۶، ۹۵-۱۱۸.
- مقدم، وحید (۱۳۹۶)، «بررسی و نقد کتاب نظریه‌پردازی علمی اقتصاد اسلامی»، پژوهش‌نامه انتقادی متون و برنامه‌های علوم انسانی، دوره ۴۶، ش ۱۷، ۳۷-۵۸.
- مقصودی، حمیدرضا (۱۳۹۸)، «نقدی بر کتاب نظریه اسلامی ایرانی پیشرفت»، پژوهش‌نامه انتقادی متون و برنامه‌های علوم انسانی، دوره ۷۳، ش ۱۹، ۱۷۷-۱۹۶.
- مهدوی، اصغرآقا، حمیدرضا تمدن، و علی زاهد (۱۳۹۲)، «بررسی فقهی-اقتصادی اجاره ابزار تولید (مطالعه موردی نظرات شهید صدر و امام موسی صدر)»، پژوهش‌نامه فقه اجتماعی، دوره ۲، ش ۱، ۵-۲۳.
- موحد ابطحی، سیدمحمدتقی (۱۳۹۹)، «ارزیابی کتاب درس‌نامه نظریه‌پردازی علمی اقتصاد اسلامی از منظر واقع‌گرایی انتقادی؛ با تأکید بر آرای روی بسکار»، پژوهش‌نامه انتقادی متون و برنامه‌های علوم انسانی، دوره ۸۱، ش ۲۰، ۳۰۳-۳۲۱.

- میرباقری، سیدمحمد مهدی (۱۳۹۶)، *درآمدی بر رویکردهای فقه حکومتی*، قم: تمدن نوین اسلامی.
- میرباقری، سیدمحمد مهدی، حسن نوروزی، و یحیی عبداللهی (۱۳۹۵)، «فقه حکومتی از منظر شهید صدر (ره)؛ با مروری بر ویژگی‌های «فقه نظامات»»، *راهبرد فرهنگ*، ش ۳۶، ۶۱-۸۶.
- میرعلی، محمدعلی و مجتبی نامخواه (۱۳۹۷)، «تغییر اجتماعی در تجربه و اندیشه امام موسی صدر»، *معرفت فرهنگی-اجتماعی*، دوره ۳۷، ش ۱۰، ۲۳-۳۸.
- نظری، حسن آقا (۱۳۹۶)، «بررسی فقهی-حقوقی شخصیت حقوقی»، *حقوق اسلامی*، دوره ۵۴، ش ۱۴، ۹۷-۱۲۵.
- واسطی، عبدالحمید و محمدحسین گلکار (۱۳۹۸)، «فقه حکومتی؛ چیستی، چرایی و چگونگی (مبثنی بر نظریه اجتهاد سیستمی)»، *اندیشه مدیریت راهبردی (اندیشه مدیریت)*، ش ۲، ۴۹-۷۱.
- هایک، فردریش (۱۳۹۲)، *قانون، قانون‌گذاری، و آزادی (جلد ۱: قواعد و نظم)*، ج ۱، ترجمه موسی غنی‌نژاد و مهشید معیری، تهران: دنیای اقتصاد.
- یاراحمدی، محمد (۱۴۰۰)، *بررسی فقهی ابزار «نجات از درون» در حوزه توقف بانک‌ها*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، تهران: دانشگاه امام صادق.

- Gundogdu, A. S. (2019), *A Modern Perspective of Islamic Economics and Finance*, Emerald Publishing.
- O'Neill, M. (2020), "Social Justice and Economic Systems", *Philosophical Topics*, vol. 48, no. 2, 159-202.
- Pasebani Some'eh, A. (2020), "Fair Wages in Islam", in: *Handbook of Ethics of Islamic Economics and Finance*, Berlin/ Boston: De Gruyter Oldenbourg, 359-386.